

Παχυμέρης: Το Περί ουρανού

Georgios Pachymeres: *Philosophia, Book 3. 'In Aristotelis De Caelo' Commentary, editio princeps* (prolegomena-text-indices Ioannis Telelis). Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών 2016, 156+135 σ., 35,50 €.

Κρίνει η Χριστίνα Πράπα (Ludwig-Maximilians-Universität, Μόναχο)

prapa@lmu.de

Η πρώτη κριτική έκδοση του τρίτου βιβλίου της *Φιλοσοφίας* του Γεώργιου Παχυμέρη (1242- περ. 1310) από τον Ιωάννη Τελέλη εντάσσεται στη σειρά *Commentaria in Aristotelem Byzantina* (CAB) του *Corpus Philosophorum Medii Aevi*, την έκδοση της οποίας έχει αναλάβει το Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας της Ακαδημίας Αθηνών (υπό την αιγίδα της Διεθνούς Ένωσης Ακαδημιών) στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Κριτική Έκδοση του έργου *Φιλοσοφία* του Βυζαντινού πολυίστορος Γεωργίου Παχυμέρη (13ος μ.Χ. αι.)». Η έκδοση των αριστοτελικών *εξηγήσεων* –για να δανειστώ τον εύστοχο χαρακτηρισμό του Παντελή Γκολίτση¹ – δεν θέτει μόνο τη βάση για τη μελέτη της *Φιλοσοφίας* του Παχυμέρη, που εν τέλει είχε αγνοηθεί, αλλά αποτελεί σημαντική συμβολή στην έρευνα σχετικά με την πρόσληψη και κατανόηση της αριστοτελικής φιλοσοφίας στο Βυζάντιο. Στην ίδια σειρά έχουν εκδοθεί μέχρι στιγμής το πέμπτο, το έκτο, το δέκατο και το ενδέκατο βιβλίο της *Φιλοσοφίας*, ενώ σε ξεχωριστό τόμο έχουν εκδοθεί και τα σχόλια του Παχυμέρη στο *Περί ζώων μοριών* του Αριστοτέλη, όπως παραδίδονται στον κώδικα Vaticanus gr. 261.²

Το βιβλίο ακολουθεί τη συνήθη δομή των προηγηθέντων τόμων και περιλαμβάνει κατ' ουσίαν δύο μέρη, τα Προλεγόμενα (I) και το Κείμενο (II). (I) Στα Προλεγόμενα (σ. 3*-156*) περιλαμβάνονται τα εξής κεφάλαια: (1) Σύντομη παρουσίαση και ένταξη της *Φιλοσοφίας* στο συγγραφικό έργο του Παχυμέρη και σύνοψη του περιεχομένου της

¹ Βλ. «Αρχαίο ελληνικό και βυζαντινό φιλοσοφικό υπόμνημα: ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας», *Υπόμνημα στη φιλοσοφία* 6 (2007), σ. 204-5.

² Πρόκειται για τις εξής "πρώτες" εκδόσεις: 1) E. Pappa, *Georgios Pachymeres, Philosophia, Buch 10, Kommentar zur Metaphysik des Aristoteles* (CAB 2, 2002). 2) K. Οικονομάκος, *Γεώργιος Παχυμέρης, Φιλοσοφία, Βιβλίων ενδέκατον, Τὰ ἠθικά, ἤτοι τὰ Νικομάχεια* (CAB 3, 2005). 3) E. Pappa, *Georgios Pachymeres, Philosophia, Buch 6, Kommentar zu De partibus animalium des Aristoteles* (CAB 4/1, 2008). 4) E. Pappa, *Georgios Pachymeres, Scholien und Glossen zu De partibus animalium des Aristoteles (cod. Vaticanus gr. 261)* (CAB 4/2, 2009). 5) I. Telelis, *Georgios Pachymeres, Philosophia, Book 5, Commentary in Aristotle's Meteorologica, Βιβλίων πέμπτον, Τῶν μετεωρικῶν* (CAB 6, 2012).

αριστοτελικής πραγματείας *Περί ουρανού* (σ. 3*-13*). (2) Διεξοδική παρουσίαση του περιεχομένου της υπό έκδοση εξήγησης του Παχυμέρη ανά κεφάλαια και πραγμάτευση της μεθόδου σχολιασμού του Παχυμέρη (σ. 15*-71*). (3) Η χειρόγραφη παράδοση της *Φιλοσοφίας*. Στο ίδιο κεφάλαιο τίθεται και το ερώτημα για το πρότυπο στο οποίο βασίστηκε ο ίδιος ο Παχυμέρης για τη συγγραφή της *Φιλοσοφίας* του, δηλαδή ποιο αριστοτελικό χειρόγραφο που παραδίδει το *Περί Ουρανού*³ είχε στη διάθεσή του (σ. 73*-112*). (4) Σύντομη αναφορά στις παρασελίδες σημειώσεις και περιγραφή των διαγραμμάτων και σχημάτων που είναι γραμμένα στο περιθώριο από τον ίδιο τον Παχυμέρη ή από μεταγενέστερα χέρια (σ. 113*-125*). (5) Διεξοδική ανάλυση της γλώσσας και του τρόπου γραφής του Παχυμέρη (σ. 127*-140*). (6) Οι εκδοτικές αρχές που ακολούθησε ο Τελέλης για την έκδοση του κειμένου (σ. 141*-144*) και (7) η Βιβλιογραφία (σ. 145*-156*). (II) Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου έχουμε την κριτική έκδοση του κειμένου (σ. 1-84) και τα ευρετήρια κύριων ονομάτων, όρων, χωρίων (σ. 87-128), ενώ στο τέλος του βιβλίου παρατίθενται έγχρωμες φωτογραφίες από σελίδες του αυτόγραφου του Παχυμέρη, του κώδικα Hamilton 512.⁴

Αυτά ως προς τη δομή. Ως προς το περιεχόμενο έχουμε να παρατηρήσουμε τα εξής: Το γεγονός ότι η παρούσα έκδοση δεν είναι η πρώτη στη σειρά που υλοποιεί το πρόγραμμα της κριτικής έκδοσης του έργου *Φιλοσοφία* σημαίνει αφενός ότι ο εκδότης υιοθετεί τη γραμμή που χάραξε η Ελένη Παππά στον πρώτο εκδοθέντα τόμο (βλ. σημ. 2), αφετέρου ότι έχει τη δυνατότητα να αποφύγει την εκτενή αναφορά σε θέματα και προβλήματα που έχουν ήδη εξεταστεί διεξοδικά. Έτσι δικαιολογούνται η πολύ σύντομη αναφορά στον Παχυμέρη και στο έργο *Φιλοσοφία*. Ο Τελέλης παραπέμπει μεν στον πρώτο εκδοθέντα τόμο όπου δίνεται η διάταξη της *Φιλοσοφίας*, ίσως όμως θα άξιζε να σταθεί λίγο στο σύστημα αυτής της διάταξης: Το γεγονός ότι ο Παχυμέρης υιοθετώντας τη διάταξη σε δώδεκα "βιβλία" εντάσσει στο όγδοο βιβλίο της *Φιλοσοφίας* υπό έναν κοινό τίτλο τις πραγματείες που σήμερα τις ορίζουμε ως *Μικρά Φυσικά*⁵ μαζί με το *Περί ζώων κινήσεως*⁶ είναι ενδεικτικό για την "ανάγνωση" και κατανόηση της αριστοτελικής φιλοσοφίας στο Βυζάντιο. Επίσης, μιας και ο χαρακτήρας του έργου δεν παραπέμπει ούτε σε σχολιασμό

³ Ο Τελέλης βασίστηκε στις γραφές των χειρογράφων που δίνονται στο κριτικό υπόμνημα της τελευταίας έκδοσης: P. Moraux, *Aristote Du ciel. Texte établi et traduit par Paul Moraux* (Paris: Les Belles Lettres 1965).

⁴ Οι ψηφιακές φωτογραφίες του κώδικα είναι πλέον προσβάσιμες μέσω της ψηφιακής βιβλιοθήκης της Κρατικής Βιβλιοθήκης Βερολίνου.

⁵ Βλ. W. D. Ross, *Aristotle Parva Naturalia, A revised text with introduction and commentary* (Oxford: Clarendon Press 1955), σ. 1-3.

⁶ *Βιβλίον ὄγδοον περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν* είναι ο τίτλος του όγδοου βιβλίου, ενώ στο περιθώριο διαβάζουμε ότι το θέμα του πρώτου "κεφαλαίου" είναι τα κοινά της ψυχῆς και του σώματος (φ. 132r: τίτλος α' κεφάλαιον α' τίνα κοινὰ ψυχῆς καὶ σώματος), που δικαιολογεί την ενσωμάτωση της πραγματείας για την κοινή αιτία που κινεί τους ζωντανούς οργανισμούς, δηλαδή το *Περί ζώων κινήσεως* στις πραγματείες σχετικά με τις αισθήσεις. Εν προκειμένω, το *Περί ζώων κινήσεως* ακολουθεί ως δεύτερο κεφάλαιο, διαβάζουμε στο περιθώριο (φ. 143v: τίτλος β' κεφάλαιον α' περὶ κινήσεως ζώων). Καθώς το όγδοο βιβλίο της *Φιλοσοφίας* είναι ανέκδοτο, βασίστηκε στο αυτόγραφο του Παχυμέρη, τον κώδικα Hamilton 512.

του αριστοτελικού έργου ούτε σε παράφραση, θα περίμενε κανείς από τον εκδότη μια εκτενέστερη αναφορά στον χαρακτήρα της *Φιλοσοφίας*. Ο εκδότης ορίζει μεν τη *Φιλοσοφία* ως εγχειρίδιο-παράφραση που είναι συγχρόνως σχολιασμός των κυριότερων αριστοτελικών έργων (σ. 5*), προσπερνά όμως, θα λέγαμε, αυτό το ζήτημα, ενώ θα μπορούσε να αξιοποιήσει περισσότερο το προοίμιο του έργου που ο αναγνώστης το βρίσκει σε μια υποσημείωση⁷ της έκδοσης (με αποτέλεσμα να πρέπει να ανατρέξει σε άλλη πηγή ή σε άλλο τόμο της ίδιας σειράς). Αντιστρόφως, και παρόλο που αποτέλεσε αντικείμενο εξέτασης και σε προηγούμενες τόμους, ο εκδότης επιλέγει να ασχοληθεί εκτενώς με τη γλώσσα του Παχυμέρη καταγράφοντας πάρα πολλά παραδείγματα για τον τρόπο γραφής του Παχυμέρη, τα οποία όμως δεν νομίζω ότι προσφέρουν στον αναγνώστη κάτι περισσότερο από ό,τι θα είχε μια αναφορά λίγων ενδεικτικών παραδειγμάτων. Λόγου χάρη, η επισήμανση ότι ο Παχυμέρης γράφει μὲν ... δὲ με διπλό τονισμό (κάτι που δεν είναι ίδιον αποκλειστικά του Παχυμέρη αφού το βρίσκουμε και σε άλλα μεσαιωνικά χειρόγραφα) θα ήταν κατανοητή και με δυο-τρία παραδείγματα.

Αναμφίβολα στα θετικά της έκδοσης είναι η εκτενής και πολύ εύληπτη παρουσίαση του περιεχομένου της εξήγησης, με αποτέλεσμα ο αναγνώστης να αποκτά εποπτεία των θεμάτων που πραγματεύεται ο Παχυμέρης στο συγκεκριμένο βιβλίο της *Φιλοσοφίας* και να εξοικειώνεται με τη δομή του κειμένου, καθώς ο Τελέλης δίνει τους αντίστοιχους "τίτλους" και τα "κεφάλαια" που χρησιμοποιεί και ο Παχυμέρης στο κείμενό του. Ο εκδότης προσθέτει εδώ (όπου το θεωρεί αναγκαίο⁸) μέσα σε παρένθεση τη λέξη ή φράση που χρησιμοποιεί ο Παχυμέρης συμβάλλοντας έτσι στο να εξοικειωθεί ο αναγνώστης με τη γλώσσα της εξήγησης που, ως επί το πλείστον, παραπέμπει στην αντίστοιχη αριστοτελική ορολογία. Επιπλέον η προσθήκη λέξεων ή φράσεων από τη *Φιλοσοφία* λειτουργεί και ως "οδηγός" του πώς ερμηνεύει ο Τελέλης το κείμενο. Σε αυτό στοχεύει και ο εκδότης και νομίζω ότι επιτυγχάνει τον στόχο του. Μιας και στη σειρά που εκδίδεται η *Φιλοσοφία* το κείμενο του Παχυμέρη μένει αμετάφραστο και χωρίς ερμηνευτικό σχολιασμό, θα

⁷ Βλ. σ. 5*, σημ. 8. Ο Τελέλης παραπέμπει στο προοίμιο της *Φιλοσοφίας*, όπως αυτό παραδίδεται στον κώδικα Plut. 86.22 της Λαυρεντιανής Βιβλιοθήκης της Φλωρεντίας. Ο Παχυμέρης ορίζει προγραμματικά το έργο του ως εξής: καὶ βίβλος ξυντείθεται αὕτη, ἥ δὴ Φιλοσοφία τὸ ὄνομα, φέρουσα πᾶσαν τὴν τοῦ Σταγειρίτου σοφίαν ἐν τύπῳ καὶ κατὰ σύνοψιν· βλ. Pappa, *Georgios Pachymeres, Philosophia, Buch 10*, σ. 9*. Όπως διαβάζουμε, από το προοίμιο δεν αντλούμε μόνο την πληροφορία ότι την ονομασία *Φιλοσοφία* την έδωσε ο ίδιος ο Παχυμέρης στο έργο του αλλά και ότι πρόκειται για πραγμάτευση του συνόλου της αριστοτελικής φιλοσοφίας περιγραμματακά και συνοπτικά (ἐν τύπῳ καὶ κατὰ σύνοψιν). Εάν στον ορισμό αυτό προσθέσουμε το ιστορικό υπόβαθρο και το γεγονός ότι το έργο συντάχθηκε στο πλαίσιο μιας προσπάθειας να γίνει κατανοητή η αριστοτελική φιλοσοφία, διαβάζουμε τη *Φιλοσοφία* ως εξηγητική σύνοψη. Για μια εκτενή ανάλυση του προοιμίου της *Φιλοσοφίας* από την οποία αντλούμε και τον σκοπό συγγραφής του έργου, βλ. P. Golitsis, «Un livre reçu par le patriarche Athanase I er et retourné à l'expéditeur», *Revue des Études Byzantines* 68 (2010), σ. 201-8.

⁸ Η προσθήκη παρενθέσεων θα μπορούσε, κατά τη γνώμη μου, να είναι πιο περιορισμένη, ώστε να μην διακόπτεται ο ειρμός του κειμένου. Περιπτή είναι, για παράδειγμα, η προσθήκη του πρωτότυπου σε περιπτώσεις, όπως «not mentioned by Aristotle (Ἀριστοτέλης οὐκ εἶπεν)» σ. 22*, «The philosophers (οἱ φιλόσοφοι)» σ. 24*, «Similarly (ὁμοίως)» σ. 27*, «a right (δεξιὸν) and a left (ἀριστερόν)» σ. 35*.

μπορούσε ίσως να προστεθεί στους τόμους που ακολουθούν και ένα "γλωσσάρι" με όρους από το κείμενο και την απόδοσή τους. Πέραν των όρων στις παρενθέσεις δίνονται και διευκρινίσεις σε αγκύλες για την κατανόηση του κειμένου, κάτι που σίγουρα "προλαμβάνει" τυχόν παρανοήσεις (βλ. σ. 28*: «the heavens ...» όπου προστίθεται σε αγκύλη ότι εννοείται το σύμπαν). Στο ίδιο κεφάλαιο ο Τελέλης προσφέρει και έναν ιδιαίτερα χρηστικό πίνακα, στον οποίο παρατίθενται τα κεφάλαια της εξήγησης του Παχυμέρη στο *Περί ουρανού* με τα αντίστοιχα κεφάλαια της αριστοτελικής πραγματείας.

Μιας και πρόκειται για κριτική έκδοση ο Τελέλης αφιερώνει στα Προλεγόμενα ένα διεξοδικό κεφάλαιο στη χειρόγραφη παράδοση που στην περίπτωση της *Φιλοσοφίας* δεν είναι περίπλοκη, αφού έχουμε στη διάθεσή μας ένα χειρόγραφο που έχει ταυτιστεί ως το αυτόγραφο του Παχυμέρη,⁹ τον κώδικα Hamilton 512 (B) της Κρατικής Βιβλιοθήκης του Βερολίνου, ενώ γνωρίζουμε¹⁰ και το άμεσο απόγραφο του που είναι ο κώδικας Parisinus gr. 1930 (P) της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας. Ο εκδότης δεν βασίζεται απλώς στα πορίσματα της μέχρι σήμερα έρευνας αλλά επιβεβαιώνει ο ίδιος τη σχέση του αυτογράφου B με τον κώδικα P ως σχέση προτύπου-απογράφου με πολλά παραδείγματα κοινών και χωριστικών γραφών μεταξύ των δύο κωδίκων. Αν και τα παραδείγματα δεν είναι όλα εύστοχα, με την έννοια ότι κάποιες γραφές στο απόγραφο P (για παράδειγμα λάθη λόγω προφοράς¹¹) είναι απλώς ενδείξεις μιας τέτοιας σχέσης, ο Τελέλης αποδεικνύει πειστικά την άμεση εξάρτηση του κώδικα P από τον κώδικα B, καθώς διαπιστώνει ότι, πέρα από τα λάθη που βρίσκουμε στο απόγραφο P, διορθώσεις και εκ των υστέρων προσθήκες στον κώδικα B είναι πλήρως ενσωματωμένες στο κείμενο του κώδικα P.¹² Στο ίδιο κεφάλαιο ο Τελέλης εξετάζει (δικαίως) και τα διαγράμματα που παραδίδονται στον αυτόγραφο κώδικα ως αναπόσπαστο μέρος της χειρόγραφης παράδοσης και, συνεπώς ως προς αυτό, αφήνει να τυπωθούν τα διαγράμματα μέσα στο κείμενο (σε πολλές εκδόσεις, τα διαγράμματα που παραδίδει η χειρόγραφη παράδοση αντιμετωπίζονται ως κάτι δευτερεύον και οι εκδότες επιλέγουν την παράθεσή τους στο τέλος, ως είδος παραρτήματος και όχι μέσα

⁹ Την απόδοση της γραφής (Duktus) του κώδικα Hamilton 512 στον Παχυμέρη την οφείλουμε στον καθηγητή Χάρλφινγκερ. Βλ. D. Harlfinger, *Die Textgeschichte der Pseudo-Aristotelischen Schrift ΠΕΡΙ ΑΤΟΜΩΝ ΓΡΑΜΜΩΝ. Ein kodikologisch- kulturgeschichtlicher Beitrag zur Klärung der Überlieferungsverhältnisse im Corpus Aristotelicum* (Amsterdam: A. M. Hakkert 1971), σ. 359.

¹⁰ Harlfinger, *ό.π.*, σ. 357-360.

¹¹ Ως προς την καταγραφή κάποιων λιγότερο πειστικών παραδειγμάτων, θα αρκεστώ στο εξής: Διαφοροποιήσεις στη γραφή που μπορούν εξηγηθούν λόγω της βυζαντινής προφοράς (ιωτακισμός) δεν είναι τόσο σημαντικές, ώστε να προσμετρούνται στα λάθη που καθορίζουν τη σχέση δύο χειρογράφων. Εξίσου δυνατόν είναι να έχουμε την αντίστροφη σχέση, δηλαδή πιθανά λάθη ιωτακισμού ή και ιδιωματισμών στο πρότυπο να διορθωθούν στο απόγραφο από τον αντιγράφεα.

¹² Ο εκδότης καταγράφει πολλά παραδείγματα τέτοιων γραφών, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει η παραμικρή αμφιβολία ότι ο κώδικας P αντιγράφηκε από τον κώδικα B. Αναφέρω εδώ ορισμένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα: μὲν postea add. B supra lineam : μὲν in textu P (15,2 και 16,5) | οἱ φιλόσοφοι postea add. B in margine : οἱ φιλόσοφοι in textu P (22,5) | γὰρ e δὲ in scribendo corr. B : γὰρ P (28,13) | ἔστιν e καὶ in scribendo corr. B : ἔστιν P (49,17) | πῶς δὲ τὰ στοιχεῖα B in margine : πῶς δὲ τὰ στοιχεῖα in textu P (77,8-9).

στο κείμενο). Ο Τελέλης πραγματεύεται στο κεφάλαιο αυτό ένα προς ένα τα διαγράμματα, εν πρώτοις περιγράφοντάς τα και έπειτα συνδέοντάς τα με το κείμενο και με τα επιχειρήματα που αυτά υποστηρίζουν. Στο τέλος του εν λόγω κεφαλαίου ο Τελέλης συγκρίνει τα διαγράμματα που παραδίδει το αυτόγραφο Β με τα διαγράμματα τα οποία παραδίδονται σε χειρόγραφα που περιέχουν την αριστοτελική πραγματεία προκειμένου να εντοπίσει το πρότυπό τους. Ο Τελέλης παρατηρεί ότι τα διαγράμματα στο τρίτο βιβλίο της *Φιλοσοφίας* δεν αντιστοιχούν ακριβώς σε αυτά που παραδίδουν οι κώδικες με το αριστοτελικό κείμενο. Τα συμπεράσματα ωστόσο που εξάγει από την παρατήρηση αυτή χρήζουν συμπλήρωσης:¹³ Ο Τελέλης προβαίνει σε δύο υποθέσεις: 1. Ο Παχυμέρης ίσως να είχε στη διάθεσή του ένα χειρόγραφο με την αριστοτελική πραγματεία το οποίο δεν έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας. 2. Ο Παχυμέρης ενδεχομένως να συμβουλευτήκε περισσότερο του ενός χειρόγραφο, υπόθεση επίσης πολύ ικανοποιητική, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι ο Παχυμέρης δεν είχε σκοπό να *αντιγράψει* απλώς το αριστοτελικό κείμενο αλλά να το *εξηγήσει*. Ακριβώς για αυτό τον λόγο θα έπρεπε να προστεθεί και μία τρίτη, εξίσου πιθανή υπόθεση, το ότι ο Παχυμέρης ήταν σίγουρα σε θέση να τροποποιήσει τα διαγράμματα ή τη διάταξή τους για τις ανάγκες της εξήγησης. Αν προστεθεί και το γεγονός ότι ο Παχυμέρης δεν είχε στη διάθεσή του μόνο το αριστοτελικό κείμενο αλλά και τον σχολιασμό του Σιμπλίκιου στο *Περί Ουρανού* (που ο Παχυμέρης αποδίδει στον Δαμάσκιο βασιζόμενος, όπως φαίνεται, σε χειρόγραφα που έχουν αυτή την πληροφορία, όπως γράφει και ο Τελέλης, σ. 95*), οι δύο υποθέσεις δεν μπορούν να θεωρηθούν επαρκείς για την περίπτωση της *Φιλοσοφίας* (ή τουλάχιστον του συγκεκριμένου βιβλίου).

Ως προς τις εκδοτικές αρχές και την ίδια την έκδοση το αποτέλεσμα είναι καθ' όλα ικανοποιητικό: i. Ο Τελέλης βασίζεται πρωτίστως στις γραφές του αυτόγραφου κώδικα Β (ενώ όπου υιοθετείται η γραφή του απογράφου, για παράδειγμα όταν υπάρχει *lacuna* στον αυτόγραφο κώδικα, επισημαίνεται στο κριτικό υπόμνημα), ii. το κριτικό υπόμνημα δεν είναι φορτωμένο με διαφοροποιήσεις ή σσονος σημασίας, iii. το κείμενο του Παχυμέρη δίνεται με τις "συμβάσεις" του πολυτονικού συστήματος προς ευκολία του αναγνώστη (για παράδειγμα, διατηρείται παντού η υπογεγραμμένη, παρόλο που ο Παχυμέρης δεν είναι συνεπής στη χρήση της -κάτι που επίσης δεν είναι ίδιον του Παχυμέρη αφού παρατηρείται συχνά σε μεσαιωνικά χειρόγραφα εκείνης της περιόδου και όχι μόνο), iv. ο Τελέλης είναι συνεπής στις εκδοτικές αρχές που προαναγγέλλει. Στις αρετές της έκδοσης ανήκει αναμφίβολα η προσθήκη τριών διαφορετικών "πηγών πληροφοριών", θα λέγαμε, κάτω από το κείμενο, το *apparatus aristotelicus* (εδώ διαβάζει ο αναγνώστης πού θα βρει την αντίστοιχη ενότητα στο αριστοτελικό *Περί Ουρανού*), το *apparatus fontium* (άλλες πηγές ή χωρία από τη *Φιλοσοφία*) και το *apparatus criticus* (που περιορίζεται με τον τρόπο αυτό στη χειρόγραφη παράδοση).

¹³ Σε κάθε περίπτωση, εδώ η διατύπωση του Τελέλη είναι υπέρ το δέον προσεκτική: «The above-presented comparative examination *suggests some conclusions* regarding the sources of Georgios Pachymeres' diagrammatic representation», σ. 125* (η υπογράμμιση δική μου).

Μια συνολική αποτίμηση: Η έκδοση του Τελέλη είναι αξιόλογη. Ο Τελέλης ακολουθεί το πρότυπο των εκδοθέντων τόμων της σειράς, αξιοποιεί επαρκώς τα πορίσματα προηγηθεισών εργασιών, ενώ η έκδοση είναι ενημερωμένη για τις τρέχουσες και σχετικές με το θέμα μελέτες. Επίσης αξίζει να σημειωθεί ότι η επιμέλεια του κειμένου είναι άψογη. Τώρα, η ανάγκη να εκδοθούν τα βιβλία της *Φιλοσοφίας* είναι αναμφίβολη. Εν προκειμένω έχουμε στα χέρια μας το κείμενο του Παχυμέρη που έως τώρα δεν είχε εκδοθεί, έχουμε με άλλα λόγια τη βάση για όποια περαιτέρω μελέτη πάνω στο κείμενο της *Φιλοσοφίας*. Και αυτό δεν είναι λίγο: Η *Φιλοσοφία* είναι ένα από τα πιο ενδιαφέροντα φιλοσοφικά κείμενα αυτής της περιόδου, δηλαδή της Παλαιολόγιας Αναγέννησης. Είναι γραμμένη από έναν λόγιο, βαθύ γνώστη της αριστοτελικής φιλοσοφίας, ο οποίος κατάφερε να συμπύξει με εύληπτο τρόπο όλο το –από μόνο του δύσβατο– αριστοτελικό σύστημα για τις ανάγκες της διδασχής (χαρακτηριστικό είναι ότι στο πρώτο κεφάλαιο δίνεται πάντοτε ο σκοπός της αντίστοιχης αριστοτελικής πραγματείας), χωρίς να αγνοεί και το πλαίσιο "συζήτησης" αυτού του συστήματος, που είναι κατά κύριο λόγο οι θέσεις του Πλάτωνα, τις οποίες παραλλάσσει ή στις οποίες αντιτίθεται ο Αριστοτέλης.

Δημοσιεύθηκε: 29.10.2017

Τρόπος παραπομπής στη βιβλιοκρισία:

Πράπα, Χριστίνα: (Βιβλιοκρισία του:) Pachymeres, Georgios: *Philosophia, Book 3. 'In Aristotelis De Caelo' Commentary, editio princeps* (prolegomena-text-indices I. Telelis· Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών 2016). *Κριτικά* 2017-10, <<http://www.philosophica.gr/critica/2017-10.html>>.